

Н. А. Ковальова

Передумови і наслідки "селянської революції" 1905–1907 рр.

У статті проаналізовано витoki та зміст селянського питання на початку ХХ ст. Висвітлюються проурядові спроби вивчення селянського питання. Встановлено, що конфлікт інтересів селянства і дворянства в умовах революції 1905–1907 рр. переріс в особливу форму боротьби – "селянську революцію". Визначено її прояви в українських губерніях та економічні наслідки.

Ключові слова: "селянська революція", селянське питання, селянство, малоземелля, перенаселення, погроми.

В статье анализируются предпосылки и содержание крестьянского вопроса в начале ХХ в. Освещаются проправительственные попытки изучения крестьянского вопроса. Установлено, что конфликт интересов крестьянства и дворянства в условиях революции 1905–1907 гг. превратился в особую форму борьбы – "крестьянскую революцию". Определены ее проявления в украинских губерниях и экономические последствия.

Ключевые слова: "крестьянская революция", крестьянский вопрос, крестьянство, малоземелье, перенаселение, погромы.

The article analyses sources and content of peasant issue at the beginning of the XX century. It covers pro-government attempts to investigate peasant issue. It is established that the conflict of interests of peasants and nobles grew into special form of struggle under the conditions of revolution of 1905–1907 – "agricultural revolution". Its aspects in Ukrainian provinces and its economic consequences are designated.

Key words: "agricultural revolution", peasant issue, peasantry, land shortage, over-population, violence (pogrom).

Аграрно-селянське питання посіло одне з центральних місць у революції 1905–1907 рр. у Російській імперії. У суспільній думці початку ХХ ст., а пізніше у трактовці дослідників початку 1990-х рр., зокрема В. П. Данилова і Т. Шаніна, селянський рух зазначеного періоду отримав назву "селянської революції". Конфлікт між інтересами селянства та дворянського стану, який зародився у пореформений період і особливо став актуальним на межі ХІХ–ХХ ст., переріс у збройну боротьбу, яка часом набула характеру громадянської війни.

Револьюційні події та розвиток селянського руху досить ґрунтовно висвітлені в історичній літературі. Недостатньо або тенденційно досліджуваними, особливо в радянській історичній науці, були передумови та наслідки селянської боротьби. Одним із перших досліджень, яке висвітлює зв'язок між економічними відносинами на селі та формами селянського руху, є праця П. П. Маслова [1]. Серед дослідників соціально-економічних відносин на селі варто відзначити праці радянських науковців – С. М. Дубровського, А. М. Анфімова, М. Н. Лещенка, П. П. Теличука [2–8], сучасних вітчизняних науковців – Ю. І. Вовка, В. О. Кулікова, О. В. Михайлюка, О. П. Реєнта, В. М. Шевченка [9–14], сучасних російських дослідників – В. Б. Безгіна, С. В. Беспалова, А. В. Єфременка, Б. М. Мирнова, О. О. Сухової [15–19]. Значну увагу вивченню проблеми селянського руху приділили Є. Мороховець, А. В. Шестаков, П. С. Кабитов [20–22]. Проурядові ініціативи з вивчення селянського питання розкриваються З. В. Священко, Н. К. Фігуровською [23–25]. Соціально-економічні проблеми розвитку українського села як чинник розвитку селянського руху проаналізовано О. М. Герасименко [26]. Метою пропонованого дослідження є з'ясування взаємозв'язку витоків селянського питання з наслідками селянської боротьби в умовах революції 1905–1907 рр.

Витоки селянського питання початку ХХ ст. дослідники вбачають у неоднозначних наслідках селянської реформи 1861 р. Найбільш вдале його визначення, на нашу думку, запропонував харківський дослідник В. О. Куліков. На його погляд, селянське питання є складним комплексом проблем аграрного сектору наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: аграрного перенаселення, малоземелля та низької продуктивності сільськогосподарського виробництва [10, с. 174]. Суттєвою складовою селянського питання виступає дворянський чинник [27, с. 29]. Особливо гостро селянське питання постало після голоду 1891 р. [28, с. 213].

Головною прикметою селянського життя початку ХХ ст. вважалося малоземелля. Земельний голод серед селянства став відчутним з 80-х років ХІХ ст. [14, с. 26]. Сільське населення українських губерній за 40 років після реформи 1861 р. збільшилося на 86 %, а площа селянських земель – лише на 31 % [12, с. 194]. Зростаюче малоземелля було характерним для губерній Право- і Лівобережної України [13, с. 210]. Зокрема, наприкінці ХІХ ст. у Київській губернії налічувалось 36 % безземельних, Волинській – 37 %, Харківській – 30 %, Катеринославській – 22 % [3, с. 103]. Невпорядкованість аграрних відносин (черезсмулля, довгоземелля тощо) стримувало

перехід села до інтенсивного господарювання. Для Лівобережжя і Слобожанщини характерним було недостатнє забезпечення селян так званими корисними угіддями – лісом, водоймищами, луками тощо [14, с. 24]. Однак проблема "відрізків" селянської землі, для цих губерній не була такою гострою. За даними І. Ледовської, "відрізки" у Чернігівській губернії склали 14,2 % дореформеного селянського землекористування, у Харківській і Полтавській губерніях – відповідно 3 і 5,1 % [26, с. 103].

Селяни у Європейській Росії, за даними перепису 1897 р., становили 84,1 % [3, с. 43]. За період з 1863 до 1897 рр. у Європейській Росії, за підрахунками А. М. Анфімова, до міст пішли 3 млн осіб, а 23 млн приросту залишилися на селі [7, с. 267]. Деяке зростання сільського населення у 1901–1904 рр. пов'язувалося із промисловою кризою 1901–1903 рр. [5, с. 491]. Станом на 1890 р., за даними С. Короленка, приховане аграрне перенаселення для дев'яти українських губерній складало 5 млн осіб, з них лише половина могла знайти собі сезонну роботу за межами свого проживання [7, с. 268]. За даними Комісії від 16 листопада 1901 р., в Україні налічувалося 8357 тис. осіб надлишкового населення, з яких 46,7 % припадало на Правобережжя, далі йшло Лівобережжя і Південний степовий район [8, с. 236].

Дуже гостро для селянського господарства стояла проблема оренди землі. Селянська оренда, як зафіксував журнал № 19 "Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості" (1902–1905 рр.), становила 50–60 % приватновласницьких земель. Із урахуванням половинної і відробіткової оренди селяни експлуатували 2/3 приватновласницької землі [4, с. 287]. В українських губерніях наприкінці XIX ст., за даними Л. М. Іванова, селяни орендували 4,2 млн дес. землі (21,3 % їхнього надільного землеволодіння). Найбільше землі орендували селяни Півдня – 2,4 млн дес., на Лівобережжі – 1,3 млн, і на Правобережжі лише 1/5 від усього надільного землеволодіння [9, с. 130]. З поліпшенням сільськогосподарської кон'юнктури напередодні революції 1905 р. зросли площі поміщицької ріллі, через що здача землі в оренду зменшилася. Орендний фонд, за приблизними підрахунками, зменшився з 30 млн дес. у 1890-х рр. до близько 25 млн дес. у 1905 р. [3, с. 151–153].

З кінця 1890-х – на початку XX ст. розпочалося нове зростання орендних цін [4, с. 302]. У Херсонській губернії середня орендна ціна на 1 десятини зросла з 8 крб 57 коп у 1898–1900 рр. до 12 крб 50 коп у 1905 р. У Полтавській губернії орендна плата зросла приблизно удвічі. У Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

вона коливалася від 10 до 25 крб за десятину. Прибутковою для селян була лише довгострокова оренда. Однак на неї рідко погоджувалися поміщики, віддаючи перевагу кабальній для селян річній оренді [9, с. 130]. Орендна плата, як свідчили матеріали Комісії від 16 листопада 1901 р., забирала в середньому 34 % валового прибутку і 81,1 % чистого прибутку, який селянські господарства отримували від оренди [3, с. 324]. "Витяжна труба оренди" – так охарактеризував це явище казанський поміщик П. Л. Ухтомський [29, с. 14]. Неможливість сплачувати завищену плату за оренду землі, на думку П. Маслова, зумовила загальну кризу продовольчого господарства й стала однією з основних причин селянського руху, спонукавши селян до зменшення орендних цін насильницьким шляхом [1, с. 5, 15, 19].

Іншою складною проблемою для селянських господарств була сплата податків. Вищі урядовці двічі відзначали досягнення селянами "крайньої межі напруженості" щодо сплати податків: 1898 р. під час розгляду звіту державного контролю за 1896 р. та наприкінці 1902 р. при обговоренні розпису прибутків і видатків на 1903 р. [30, с. 520; 31, с. 169]. Для сплати податків селяни змушені були продавати необхідний для власного споживання хліб відразу після збору врожаю. У кризові роки хліба до нового врожаю не вистачало навіть селянам з посівом більше 20 дес. [32, с. 124]. У зв'язку із введенням з 1895 р. державної монополії на продаж спиртних напоїв, яка до 1904 р. охопила майже всю територію країни, збільшилися непрямі податки. На третину (на 15 млн крб) зросли мирські збори із селян, які йшли на громадські потреби [5, с. 490, 492]. До того ж общинна земля оподатковувалася у сім разів вище поміщицької [17, с. 51]. Тягар податків і платежів, на думку А. М. Анфімова, був однією з причин селянської війни 1905–1906 рр. [5, с. 505].

Значна частина сільського населення на початку ХХ ст. страждала від хронічного недоїдання. Воно було природним супутником селянина через часті неврожаї (1873–1874, 1879–1881, 1891, 1898, 1901, 1906 рр.) [19, с. 302]. На Полтавщині проблеми із забезпеченням продовольством мали майже мільйон осіб, а з урахуванням сплати численних податків – 2 млн осіб [33, с. 131–132]. Саме голод, на думку С. М. Дубровського та Є. А. Мороховця, спонукав селян до розгортання боротьби у 1905 р.: неврожаєм охопив дві третіх губерній Російської імперії, зокрема 150 повітів у 25 губерніях. Від голоду постраждали всі повіти Харківської губернії. Відчутним був голод у Херсонській губернії та інших регіонах [2, с. 107; 20, с. 93–94; 34, с. 23].

На межі 1890–1900-х рр. у суспільстві найбільшого поширення набуло уявлення про селянське малоземелля як одну з найважливіших причин зубожіння села і необхідність додаткового наділення селян землею [16, с. 312]. Особливо настрої розширення селянського землеволодіння були властивими для селян, які міркували: у зв'язку зі збільшенням населення їм повинні надати нові землі, забравши їх у царської сім'ї, держави, приватних власників, як це зробив Олександр II [30, с. 507].

В урядовому баченні селянське питання розглядалося в контексті зубожіння, джерелом зручної вільної землі вважалось дворянське землеволодіння (преміями заохочувався його продаж) [28, с. 213]. Одним з ініціаторів вирішення селянського питання на урядовому рівні був міністр фінансів С. Ю. Вітте. Свої погляди він висловив у листі до імператора у жовтні 1898 р. Вважаючи селянське питання першочерговим для Росії, його суть С. Вітте вбачав у непорядкованості та зубожінні селянства [30, с. 526–527].

Під впливом голоду 1901 р. уряд став вивчати стан справ на селі. 16 листопада 1901 р. було створено "Комісію з вивчення питання про зміни з 1861 до 1900 рр. добробуту сільського населення середньоземлеробських губерній порівняно з іншими територіями Європейської Росії". До її складу входили представники трьох міністерств (фінансів, внутрішніх справ, землеробства та державного майна), фахівці-теоретики з аграрного питання та земські діячі-практики. Протягом трьох років вони вивчали становище сільського господарства у 18 губерніях Російської імперії [24, с. 287].

З 22 січня 1902 р. до 30 березня 1905 р. діяла "Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості" на чолі з С. Вітте. Для вивчення стану справ на місцях було створено 618 губернських і повітових комітетів, у діяльності яких брало участь 13 тис. місцевих діячів [25, с. 235]. Програма діяльності Особливої наради включала 40 питань, які відображали всі кризові явища у розвитку аграрного сектору економіки Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. На думку З. В. Священко, сутність і зміст програми відповідали викликам часу, а її автори, у тому числі С. Вітте, володіли інформацією про реальний стан справ у галузі [23, с. 57–59]. Однак указом 30 березня 1905 р. Особлива нарада була закрита як "революційний клуб" [30, с. 536, 539]. Нарада залишила великий масив підготовлених матеріалів (58 томів "Праць місцевих комітетів..."), низку економічних праць, які досліджували динаміку посівних площ у Росії наприкінці XIX ст., питання оренди землі, общинного землекористування, тваринництва, шляхів сполучення, інфраструктурних

проблем зернової галузі, поширення сільськогосподарських знань, фінансові питання тощо [25, с. 234–237].

Дієвих практичних заходів для вирішення селянського питання урядові кола не вживали. Директор Департаменту поліції О. О. Лопухін у доповідній записці на ім'я Миколи II від 8 грудня 1904 р. повідомляв про неврахування владою досвіду селянських виступів 1902 р. у Полтавській та Харківській губерніях, невирішеність жодного питання, які тоді постали і загрозу нових революційних викликів [35, с. 110–111]. Зовнішній поштовх, на його думку, викличе селянські заворушення таких масштабів, що без кривавої розправи держава з ними не справиться [35, с. 109]. Його прогноз дійсно став пророчим для Російської імперії. Революція 1905 р. зробила селянську проблему однією з основних проблем внутрішньої політики [29, с. 72]. Селянська "пугачовщина", на думку С. Вітте, становила більшу загрозу, ніж студентські заворушення та робітничі страйки, а гасло дати землю стало найбільш серйозною частиною російської революції 1905 р. [29, с. 186; 36, с. 195].

Які наслідки мав селянський рух 1905–1907 рр.? За даними С. М. Дубровського, під час революції 1905–1907 рр. було розгромлено до 2000 поміщицьких маєтків [3, с. 151]. В Україні розгрому зазнали до 700 маєтків [11, с. 205]. Всього, за даними П. С. Кабитова, повністю або частково було розгромлено 1/15 поміщицьких маєтків [22, с. 94]. Найбільші збитки від розгрому поміщицьких маєтків у 1905 р. Міністерство внутрішніх справ зафіксувало у Чернігівській губернії (4 900 006 крб). За цим показником Чернігівщина посіла четверте місце в Російській імперії і перше в Україні [37, с. 27]. За нею йшла Полтавська губернія [22, с. 70].

Внаслідок розгрому поміщицьких маєтків селяни домоглися деяких поступок від поміщиків: розширилась оренда землі, а її умови стали більш вигідними для селян, орендна плата зменшилася у середньому на 30 %, збільшилася заробітна плата сільськогосподарських робітників (на 28–80 %) [2, с. 123–124; 21, с. 61–63]. Б. М. Миронов відзначає, що це принесло селянству прибуток у 100 млн крб [18, с. 257]. На думку В. Б. Безгіна, частину цих коштів селяни могли спрямувати на поліпшення свого господарства [15, с. 278].

Важливим досягненням революції стало скасування викупних платежів: маніфестом 3 листопада 1905 р. вони зменшувалися наполовину у 1906 р., а з 1 січня 1907 р. відмінялися повністю [6, с. 36–37]. Також зменшилися на 10 коп платежі на душу населення: загальна сума платежів у 1907 р. перевищила дані 1904 р. на 4,4 % при зростанні населення на 5,5 % [5, с. 504]. Підвищення світових і

внутрішніх цін на сільськогосподарську продукцію, деякий прогрес землеробства і зростання валового виробництва стали сприяти зростанню прибутків селянства [5, с. 505].

Селянський поземельний банк отримав можливість за свій рахунок купувати приватновласницькі землі і продавати їх селянам. Поміщики, налякані селянським рухом, більш активно стали продавати свої маєтки: за один лише 1906 р. Селянському банку було запропоновано 6587 маєтків, або у 23 рази більше середньорічного дореволюційного рівня. Зі спадом селянського руху у 1907 р. число пропозицій зменшилося у 2,2 рази (3010 маєтків), але і ця кількість у 10 разів перевищувала дореволюційну [6, с. 37]. У районах найбільших масштабів селянського руху уряд заманював селян низькими доплатами при купівлі з допомогою позики. У 1905–1906 рр. заяви на купівлю землі у приватних власників подали близько 500 тис. осіб (половина заяв припадала на Середньоволзький і Центрально-землеробський райони) [6, с. 39–41]. Компенсувати частину втрат від селянських погромів поміщики змогли в операціях зі зменшеними доплатами у 1906–1907 рр. Піднявши ціни на землю, вони отримали додатковий прибуток у 34 млн крб, з яких 25 млн заплатили "малоземельні" покупці [6, с. 41].

Таким чином, основними складовими селянського питання на початку ХХ ст. виступали: нестача землі в умовах аграрного пере-населення, високі орендні ціни, неможливість сплати податків, хронічне недоїдання. Держава своєю бездіяльністю спровокувала конфлікт між селянством та дворянами (поміщиками), який мав переважно економічний характер. Використовуючи радикальні форми боротьби, селяни насильницьким шляхом домоглися поліпшення деяких сторін свого життя. "Селянська революція" 1905–1907 рр. змусила державу розпочати роботу з вирішення селянського питання, однак в умовах революції воно зазнало значної політизації.

Література

1. Маслов П. Аграрный вопрос в России / П. Маслов. – СПб., 1908. Т. II. Кризис крестьянского хозяйства и крестьянское движение. – 1908.
2. Дубровский С. М. Очерки русской революции / С. М. Дубровский. – М., 1923. – Вып. 1. – 418 с.
3. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С. М. Дубровский. – М., 1975. – 398 с.
4. Анфимов А. М. К вопросу об аренде земли и земельной ренте в Европейской России в конце XIX – начале XX в. / А. М. Анфимов //

Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1959. – М., 1961. – С. 286–307.

5. Анфимов А. М. Налоги и земельные платежи крестьян Европейской России в начале XX века (1901–1912 гг.) / А. М. Анфимов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1962 г. – М., 1964. – С. 489–505.

6. Анфимов А. М. П. А. Столыпин и российское крестьянство / А. М. Анфимов. – М., 2002. – 300 с.

7. Лещенко Н. Н. Взаимоотношения между городом и деревней в период капитализма на Украине / Н. Н. Лещенко, П. П. Теличук // XXVI съезд КПСС и проблемы аграрной истории СССР (социально-политическое развитие деревни). – Уфа, 1984. – С. 266–271.

8. Теличук П. П. Применение наемного труда в помещичьем хозяйстве Правобережной Украины в начале XX в. / П. П. Теличук // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1969. – К., 1979. – С. 235–244.

9. Вовк Ю. І. Оренда землі в період становлення ринкових відносин в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / Ю. І. Вовк // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 129–131.

10. Куліков В. О. Селянське питання в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Харківської губернії) / В. О. Куліков // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 171–174.

11. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси / О. В. Михайлюк. – Д., 2007. – 456 с.

12. Реєнт О. П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни / О. П. Реєнт // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 194–205.

13. Реєнт О. П. Українське пореформене селянство (1861–1914 рр.) : стан землеволодіння / О. П. Реєнт // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. – Черкаси, 2011. – Вип. 4. – С. 203–211.

14. Шевченко В. М. Земельний ринок України 60-х років XIX ст. – початку XX ст. : автореф. дис. ... д-ра/ Шевченко В. М. іст. наук. – К., 2011. – 37 с.

15. Безгин В. Б. Деревня и рынок (рыночные отношения в хозяйственном укладе села начала XX века) / В. Б. Безгин // Динамика и темпы аграрного развития России: инфраструктура и рынок : материалы XXIX сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Орел, 2006. – С. 273–281.

16. Беспалов С. В. Причины и характер аграрного кризиса в Центрально-Европейской России в восприятии российской бюрократии на рубеже XIX–XX вв. / С. В. Беспалов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2012 год: типология и особенности регионального

аграрного развития России и Восточной Европы X–XXI вв. – М. ; Брянск, 2012. – С. 306–315.

17. Ефременко А. В. Ржаной кризис в пореформенной России / А. В. Ефременко // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века : сборник статей. – Коломна, 2013. – С. 50–54.

18. Мионов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Б. Н. Мионов. – СПб., 1999.

Т. 2. – 1999. – 566 с.

19. Сухова О. А. Проблема "оскудения земледельческого центра России" в историографии и крестьянском сознании / О. А. Сухова // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2012 год: Типология и особенности регионального аграрного развития России и Восточной Европы X–XXI вв. – М. ; Брянск, 2012. – С. 299–306.

20. Мороховец Е. Крестьянское движение 1905–1907 гг. и социал-демократия / Е. Мороховец // Пролетарская революция. – 1925. – № 2. – С. 89–102.

21. Шестаков А. В. Бунт земли (крестьянская революция 1905–1906 г.) / А. В. Шестаков. – М., 1923. – 112 с.

22. Кабытов П. С. Русское крестьянство в начале XX в. / П. С. Кабытов. – Самара, 1999. – 156 с.

23. Священко З. В. Аграрный вопрос в политической деятельности С. Ю. Витте / З. В. Священко // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века : сборник статей. – Коломна, 2013. – С. 55–60.

24. Священко З. В. "Комісія 16 листопада 1901 р." та аграрне питання в Росії напередодні революції 1905–1907 рр. / З. В. Священко // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. – Черкаси, 2011. – Вип. 4. – С. 286–288.

25. Фигуровская Н. К. "Особое совещание" о реформировании сельского хозяйства / Н. К. Фигуровская // Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы X–XXI вв.: источники и методы исследования : материалы XXXII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Рязань, 2012. – С. 232–239.

26. Герасименко О. В. Соціально-економічні передумови активізації селянського руху в Лівобережній Україні на початку XX ст. / О. В. Герасименко // Український селянин. – Черкаси, 2012. – Вип. 13. – С. 102–106.

27. Литвинова Т. Ф. "Прижиттєвий" образ як модель створення аналітичної структури селянського питання / Т. Ф. Литвинова // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Д., 2010. – С. 27–38.

28. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю. Б. Соловьев. – Л., 1973. – 383 с.

29. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. / Ю. Б. Соловьев. – Л., 1981. – 256 с.
30. Витте С. Ю. Воспоминания / С. Ю. Витте. – М., 1960.
Т. 2 (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II. – 1960. – 639 с.
31. Симонова М. С. Отмена круговой поруки / М. С. Симонова // Исторические записки. – 1969. – Т. 83. – С. 159–195.
32. Егiazарова Н. А. Аграрный кризис конца XIX века в России / Н. А. Егiazарова. – М., 1959. – 192 с.
33. Якименко М. Життєвий рівень мешканців полтавського села на рубежі XIX–XX ст. як фактор соціального протесту напередодні вивольних змагань 1917–1920 рр. / М. Якименко, М. Мар'євська // Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану Віктора Ревегука. – Полтава, 2013. – С. 128–135.
34. Очерки истории Херсонской областной партийной организации. – Симферополь, 1981. – 280 с.
35. Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг. : сборник документов. – М., 1998. – 368 с.
36. Витте С. Ю. Воспоминания / С. Ю. Витте. – М., 1960.
Т. 3 (17 октября 1905 – 1911). Царствование Николая II. – 1960. – 723 с.
37. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1970. – 414 с.